

HUMOYUN MIRZO NISORIY TALQINIDA

DOI: 10.53885/edinres.2021.33.83.038

Mahbuba Muhammadova
Termiz davlat universitetining
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Humoyun Mirzo Boburning to'ng'ich va eng sevgan o'g'illaridan biri edi. Ta'bir joiz bo'lsa, aytish mumkinki, Gulbadanbegim o'zining "Humoyunnoma" asarida Humoyunning tug'ilishi Bobur Mirzoga shaxzodalik safidan chiqib o'zini podshoh deb e'lon qilishdek yuksak jasoratni berganini ta'kidlaydi. Tarixchi va adabiyotshunos olim H.G'.Nizomiddinov o'zining "Buyuk boburiylar tarixi" asarida ayni masalaga alohida to'xtalib, "Bobur o'zini nega podshoh deb e'lon qilgan?" sarlavhasi ostida shu savolning javobi sifatida uch sababni keltirib o'tadi.*

Kalit so'zlar: *boburiylar sulolasi, Humoyun mirzo, badiiy adabiyot, Nisoriy*

Bobur bir necha urushlar va harbiy janglardan so'ng siyosiy maydonda temuriyzodalar ichida mardona, yakka o'zi qolgani, qolaversa ham siyosiy, ham ma'naviy tomondan o'zini bunga loyiq ko'rgani uchun uni podshoh deb atashlarini xohlaydi. Nizomiddinov ikkinchi sabab qilib Badaxshon va Hindiston masalasidagi ijtimoiy-siyosiy omilni ko'rsatgan bo'lsa, uchinchi sabab Bobur yuksak aql va zakovatini ishlatib Hind yurtiga ularning mentalitetini hisobga olgan holda "podshoh" unvoni bilan kirib borishni ma'qul ko'rishidir. Olim bunga sabab qilib "sulton" va "mirzo" so'zlarining hind xalqiga begona va g'alis so'zlar ekanligini ko'rsatadi. Ammo Gulbadanbegim shu masalaga alohida to'xtalib shunday deydi: "Xuddi o'sha yili hazrati firdavs makon amirlariga va boshqa kishilariga: "Meni Bobur podshoh deb atanglar" deb buyuradi. Negaki undan ilgari, hazrati Humoyun tug'ilmasdan burun uni "mirzo" deb atash odat bo'lgan edi. Qolaversa, shaxzodani "mirzo" deyishardi. Ular (Humoyun) tug'ilgan yili o'zlarini podshoh deb e'lon qildilar..." [1,10]. Demak, Humoyun Mirzo 1508-yil 7-mart kuni tug'ilganini inobatga olsak, Bobur ham ayni shu kundan e'tiboran o'zini podshoh deb e'lon qildi va temuriy shaxzodalar ichida alohida o'ringa ega ekanligini isbotladi. Bu uning davlat boshqaruvida tutgan dono siyosatlaridan biri edi, desak adashmaymiz. Bu haqida Boburning o'zi "Vaqoe" da bunday deydi: "Ushbu tarixgacha Temurbekning avlodini bovujudi saltanat Mirzo derlar edi, ushbu navbat buyurdimkim meni podshoh degaylar...". Olim Nizomiddinov ko'rsatgan sabablarni inkor etmagan holda taxt vorisi Humoyun Mirzo tug'ilishi bilan Boburning o'zini "podshoh" deb e'lon qilishi "bir qaraganda uncha muhim ko'rinmagan, ammo uning sharq tarixidagi rolini va o'rnini, davlatchilik siyosatidagi mavqeyini belgilashda" [7,149] katta ahamiyatga ega edi.

Humoyun Mirzo haqida tarixlarda ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Boburning "Boburnoma", Gulbadanbegimning "Humoyunnoma", Muhammad Haydar Mirzoning "Tarixi Rashidiy", Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob", Mutribiy Samarqandiyning "Nusxayi zeboyi Jahongir", Mu'ni Lalning "Bobur" nomli asarlari shular jumlasidandir. Gulbadanbegimning "Humoyunnoma", Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" asarlarida Humoyun ideal, o'ta iste'dodli, kamchiliklardan xoli shaxs sifatida tasvirlansa, Boburning "Boburnoma", Muhammad Haydar Mirzoning "Tarixi Rashidiy", Mu'ni Lalning "Bobur" singari asarlarida Humoyunning ko'plab kamchiliklari ham ro'y-rost aytib o'tilgan. Amir Muhammad Haydar Humoyun haqida shunday deydi: "Humoyun podshoh Bobur podshoh o'g'illari ichida eng kattasi, eng obro'-etiborlisi edi. Faqir uningdek iqtidorli, tug'ma fazilatlariga ega odamni kam uchratganman..." [5,665] deb uning shaxsiy fazilatlarini maqtasa, Hasanxoja Nisoriy Humoyunning zehni, ilm borasidagi mahoratini ta'rifiylaydi: "Jahonboshliq ishlarining ko'pligiga qaramay ilm tahsili va suxandonlik mashg'ulotini ham tark etmas hamda bade' so'zlari fashohat va balog'atda yuqori darajaga ega edi... Xususan, hakamiyot ilmining riyoziyot sohasiga katta qiziqish bilan qaragan..." [2,54].

Ko'plab boburiyshunoslardan farqli o'laroq Komron Mirzo ijodiga chuqur qiziqib ilmiy izlanishlar olib brogan Afg'onistonlik olim Shafika Yorqin o'zining "Komron Mirzoning hayoti va ijodiy merosi" nomli nomzodlik dissertatsiyasida Humoyun Mirzoning ayrim salbiy

xususiyatlariga e'tibor qaratib, Komron Mirzoning Boburga yaqinroq va suyuqliroq farzand bo'lganini ta'kidlaydi. Va shu o'rinda Boburning bu ikki shahzodaga nisbatan bir xil muomalada ekanligini "Mubayyin" risolasining ikkala shahzoda nomiga atab yozilgani, G'oziyxon kitoblaridan ikkita shahzodaga ham yuborilgani, Boburiy xatidan sarxatlar, "Volidiya" risolasi tarjimasidan va Hindistonda aytilgan Boburning she'rlaridan nusxalar ko'chirtirib yuborilgani haqidagi ma'lumotlar bilan izohlaydi.

Humoyundagi ayrim salbiy illatlar Amir Haydar Mirzo tomonidan ham bayon etilgan : "...atrofidagi buzuq fikrli amaldorlar, mulozimlari, chunonchi, Mavlono Muhammad Parg'oriy boshchiligidagi yaramas, tuban kimsalar orasida o'ralashib qolganligi oqibatida unda podshoh nomiga nomunosib qiliqlar paydo bo'la boshladi. Masalan, u nasha chekishga ruju qo'ydi. Humoyun Podshoh sodir qilgan barcha noloyiq ishlar, el-yurt orasida paydo bo'lgan har xil gap-so'zlar mana shu ishi, ya'ni nashaga ruju qo'yishi bilan bog'liq ..." [5,665].

Ammo shuni aytib o'tish joizki, Gulbadanbegim "Humoyunnoma"da Humoyun Mirzoni naqadar ko'klarga ko'tarsa, Komron Mirzoni shuncha kamsitishga harakat qilgan. Balki bu Gulbadan va Humoyunlarning bir ayol qo'lida tarbiya topganliklari bois shu mehrning ayricha izhori bo'lgandir. Shafika Yorqin o'z tadqiqotlarida shu masalani nazarda tutib hozirgi davr tadqiqotchilarining vazifasi tarix kitoblarini chuqur o'rganish, ularga tanqidiy va ilmiy yondashish, haqiqatni yolg'ondan, tasavvuri xayolni voqelikdan ajratish ekanligini ta'kidlaydi va shunday deydi: "Komron Mirzo yetuk shoir, adolatli hukmron bo'lgan. Uning Humoyun Mirzo bilan bo'lgan ziddiyatlari sababli Humoyun Mirzo atrofidagi ba'zi bir tarixchilar Gulbadanbegim, Abulfazl Allomiy, Javhar oftobachi kabilar Komron Mirzoning faqat salbiy tomonlarini ko'rsatib berishga harakat qildilar. Keyingi tarixchilar ham avvalgi yozilgan ma'lumotlarni o'z asarlarida takrorladilar." [8,6]

Muni La'l o'zining "Bobur" nomli kitobida: "Ayrim tarixchilarning yozishicha Bobur gohida Mirzo Askariyani o'ziga valiahd etib tayinlashni ham o'ylagan. O'sha kezlarda Humoyun hukmdorning picha nazaridan qolgan. Kanvaha jangidan so'ng uning Badaxshonga qaytaman deb oyoq tirab olishi Boburga xush yoqmagan edi. Buning ustiga Humoyun Kobulga tomon yo'l olarkan, Dehlidagi xazinani so'ramay-netmay supurib sidirib ketgandi... Podsho uning bu harakatlarini tushuna olmas, zero to'ng'ich o'g'lidan mehru saxovatni hech ayamagandi." [6] Bu o'rinda Bobur Kanvaha jangida jasorat ko'rsatib, tashabbusni o'z qo'lga olgan, otasiga ko'maklashgan Askariyani valiahd etib ko'tarishni istab qolgani Humoyunning otasiga xos bo'lmagan va tushunarsiz xarakteri borligidan dalolat beradi.

Hasanxoja Nisoriy "Muzakkiri ahbob"da maqola 1-ruknining 2-faslini Chig'atoy sultonlariga bag'ishlagan. Muallif unda Bobur va uning o'g'illarini zo'r hurmat bilan tilga oladi. Nisoriy Humoyun bilan uchrashish orzusida bo'lgan. Ammo Humoyunning tasodifiy o'limi bu orzuning ushali shiga to'siq bo'lgan: "Bu faqirning xotirida edikim, chun mulozamat izzati nasib etsa, har bir manzilasi kurraning yarmi bo'lgan ikkita gumbazda shakllar, doiralar, kenglik, uzunliklar hamda fazo, dengiz, o'lkalardan iborat yer va osmon xususiyatlarining barchasini hakimlar (astronomlar) tayin qilgan tarzda bayon qilmoqchi edim, ammo vaqt vafodorlik qilmadi" [2,57]

XVI asrda Hindistondagi boburiylar va Buxorodagi shayboniylar orasida do'stona munosabatlar shakllangan. I. Nizomiddinovning "Madaniy hamkorligimiz sahifalaridan", "XVI asrdan XX asr boshlarigacha O'rta Osiyo va Hindiston o'rtasidagi madaniy aloqalar", "Buyuk boburiylar tarixi", filologiya fanlari doktori H. Qudratullaevning "Boburning davlatchilik siyosati va diplomatiyasi" asarlarida Bobur va uning avlodlari Buxoro bilan diplomatik aloqalarni juda yaxshi yo'lga qo'yishgani, ayniqsa Abdullaxon II hukmronligi davrida ayniqsa madaniy aloqalar yuksak cho'qqiga ko'tarilganligi haqida qimmatli mulohazalar aytilgan.

"Muzakkiri ahbob" tarjimoni Ismoil Bekjon "Majolisi Jahongiriy" asari haqida so'z yuritarkan, ushbu asarning 21-majlisida usto Farrux Jahongir (Humoyun Mirzoning o'g'li Akbar-M.M.) topshirig'i bilan yaratayotgan suratlar to'plamining 1-sahifasida Turon hukmdorlari Abdullaxon II, Abdulmo'minxon va Mirzo Muhammad Hakim ibn Humoyun podshoh hamda shoh Abbos Safaviyni birgalikda chizgan ekan. Bundan tashqari, Mutribiy "Nusxayi Zeboyi Jahongir" da

Abdullaxon II ning Buxorodagi kutubxonasida “Humoyunnoma” asarining podshohning o'z qo'li bilan ko'chirib yozilgan nusxasini ko'rganini aytadi. Demak, Humoyun podshoh bizga hali noma'lum bo'lgan “Nusxayi Humoyuniy” asaridan bir necha nusxa ko'chirib ulardan birini Buxoroga ham yuborgan, degan xulosaga keladi. [4]. Bundan anglashiladiki, Humoyun Mirzo hamda uning farzandlari Buxoro xonlari bilan yaqin diplomatik aloqada bo'lgan. “Muzakkiri ahbob” muallifi esa esa Iskandar Sulton (1581) va Abdullaxon II (1581-1598) singari Buxoro xonlari xizmatida bo'lib, shu davrning “Malik ush-shuaro” si unvoniga ham erishgan. O'z-o'zidan ma'lum bo'ladiki, tazkiranavis uch asosiy omil sabab boburiy sultonlarni alohida izzat bilan tilga olgan.

Birinchidan, Hindiston va shu davr hukmdorlari bilan siyosiy va madaniy aloqalarni mustahkamlash maqsadida;

Ikkinchidan, Hasanxoja o'zining ushbu tazkirasini Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” hamda Navoiyning “Majolis un-nafois” asarlaridan keyingi “uchinchi tazkira” deb ataydi va o'zini temuriy hamda shayboniy sulolalar davri ijodkorlariga mansub tazkiranavislar ishi davomchisi, deb biladi. “Muzakkir” ning yozilish sabablarida bu haqda shunday qaydlar mavjud: “...ayrim vafoli inilar va safolik o'rtog'lar bu yo'qsil kaminaga, “Amir Alisherning “Majolisun-nafois” idan keyin yuzaga kelgan barcha fozillarning dongdor nomlarini bir bitik qaydiga kiritib va ularning yoqimli nafasleri isini toliblarning jon dimog'iga yetkazib, “uchinchisini yaratmasak ikkitasi ham yo'q edi” hadisi mazmuniga muvofiq siz tomondan uchinchi bir tazkira vujudga kelsa, uning mutolaasi esa har jihatdan tiriltirish asarli va o'tganlar ahvolini bir ilmga aylangusidir”, -deb buyurdilar. [2,12]. Bu dalillar esa XVI asr adabiy muhitining dongdor kishilari orasida boburiylardek ham ilmida, ham adabiyotda, ham davlat boshqaruvida qudratli sulola vakillarining chetda qolishi mumkin emasligini ko'rsatadi.

Uchinchidan, Nisoriyning o'zi ham iste'dodli shoir sifatida boburiylar ijodiga juda qiziqqan. O'z tazkirasida ularning ijodidan namuna keltirib, shaxsiy munosabatini bildirishni zarur deb bilgan.

Boshqa asarlardan farqli o'laroq Nisoriy o'z tazkirasida Humoyun Mirzoni astronom sifatida kashf etadi. “Muzakkiri ahbob” dan o'qiymiz: “...Kashf-u ixtiroda latif ta'bi ishlari ajib xayolotlar qilardi... Va shu jumladan biri shukim, yer kurrasini unsurlar va falaklar bilan to'la chizib tegishli ranglar bilan bo'yab, har falakda uning jismlarini joylagan...” [2,56]. «Muzakkiri ahbob» tarjimoni Ismoil Bekjon Eronda chop ettirilgan “Nusxayi zeboyi Jahongir” tazkirasidagi muhim bir ma'lumotga e'tiborni tortadi. Unga ko'ra Humoyun Mirzo barcha ilmiy asarlarini jamlab “Nusxayi Humoyuniy” nomi ostida kitob tartib bergan. Ayni mana shu kitobning 2-risolasi ilmi nujum, kavkablar, sayyorlar va falaklar sayri, Oy va Quyosh manzillarini aniqlash, burjlar aylanishi, to'rt faslning ta'siri, yer kurrasini tabaqalari bilan birga bilish, yetti iqlim suvrat ko'rinishlari va uning xususiyatlari, rasad bog'lamoq va mazkur fanga taaluqli boshqa narsalardan iboratdir. Afsuski, bu asar haligacha topilmagan [3]. Olim Ismoil Bekjon bu asarni haligacha topilmagani, uni haligacha o'rganilmay kelayotgan qo'lyozmalar qatorida bo'lishi mumkinligini taxmin qiladi. Ammo ushbu kitobning bir nusxasi bir vaqtlar Abdullaxon II kutubxonasida saqlanganini aytib fikrining isboti sifatida Mutribiy qaydlarini keltiradi: “Va bu faqir dag'i Abdullohxonning kitobxonasida mazkur tabarruk kitobning muallif (Humoyun podshoh) o'z muborak xati bilan yozgan nusxasini ko'rgan va mutolaa qilmoq sharafiga muyassar bo'lgan edim. G'oyatda benazir va ajoyib dilpazir bir kitob bo'lib, ko'rgan odamning aqli shoshar, o'qigan kishining hayrati oshardi.” [3]. Ayni shu dalilga tayanib aytish mumkinki, Hasanxoja Nisoriy Abdullaxon II kutubxonasida saqlangan o'sha kitobni ixlos va e'tibor bilan o'qigan. Aks holda Humoyunning kashf-u ixtirosiga bu qadar e'tibor qaratmagan bo'lar edi. Diqqatimizni tortgan yana bir narsa shuki, Humoyun tomonidan o'tkazilgan majlislardagi davlat a'yonlarining o'tirish o'rinlari ham sayyoralar tartibi bilan joylashtirilgan. Ya'ni Humoyun o'zi kashf qilgan “koinot xaritasi” asosida majlis o'tkazgan. Unda yer kurrasi unsurlar va falaklar bilan to'la chizilib ular tegishli ranglar bilan bo'yalgan va har bir falak o'ziga tegishli jismlar bilan to'ldirilgan. Majlis ahli o'zlariga tegishli o'rinda o'tirishgan. Har majlisda o'sha kungi sayyora rangida kiyinish rasm bo'lgan. Bunday majlis Humoyun Mirzoning koinot ilmiga juda qiziqqanligidan dalolat beradi. Qolaversa, saroy a'yonlarining joylashuvi qaysidir ma'noda Humoyunning buyuk bobokaloni Amir Temurning

“Tuzuki Temur” asarida keltirilgan “Saltanat saroyida o'tirish va o'rin olish tuzuki”idagi andozaga juda o'xshaydi. Boburiylar saltanatida esa “Temur tuzuklari”, va “Boburnoma” asarining qimmatli manba, davlat boshqaruvidagi dasturul amal bo'lgani, nizomnoma maqomidagi asarlar darajasiga ko'tarilgani esa hech kimga sir emas.

Humoyun Mirzo serqirra ijodkor sifatida hali ko'p va xo'p o'rganiladi. Zero, hozircha “Nusxayi Humoyuniy” asari topilmagan ekan, Humoyun Mirzo salohiyatining ko'pgina qirralari mavhumligicha qolaveradi. Ammo uni astronom sifatida kashf qilishda “Muzakkir” ning o'rni benihoya katta.

Adabiyotlar:

1. Gulbadanbegim Zahiriddin Muhammad Bobur qizi. Humoyunnoma. –Toshkent: O'zbekiston, 2016.-116.
2. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob.-Toshkent, 1993.–444 b.
3. Ismoil Bekjon. Nusxayi Humoyuniy qaerda?//Milliy tiklanish.-1999, 2-mart.
4. Ismoil Bekjon. Boburiylar madaniyatiga oid manba.//O'zbekiston adabiyoti va san'ati,- 2013,23-son.
5. Muhammad Haydar Mirzo. Tarixi Rashidiy.-Toshkent:2010.
6. Muni La'l. Bobur. So'nggi sayohat.//O'zbekiston adabiyoti va san'ati.-1992, oktabr.
7. Nizomiddinov N.G'. Buyuk boburiylar tarixi.-Toshkent, 2012.-516 b.
8. Shafika Yorqin. Komron Mirzoning hayoti va ijodiy merosi. Avtoreferat. -Toshkent, 1999.